

Іна Бубновіч

DOI 10.15290/sw.2017.17.11

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы
Філалагічны факультэт
Кафедра агульнага і славянскага мовазнаўства
tel. +375 152 74 29 75
e-mail: ibubnovich@mail.ru

**Адтапанімічныя найменні ў гродзенскіх
юрыдычна-справавых тэкстах
старажытнабеларускага перыяду**

Ключавыя словы: адайканімічныя дэрываты, адгідранімічныя дэрываты, адурбанімічныя назвы, адтапанімічныя найменні, апелятыў, варыянтнасць, катаяконім, тапонім, юрыдычна-справавыя пісьмовыя помнікі.

Адтапанімічныя дэрываты з’яўляюцца важнымі кампанентамі сістэмы онімаў, звязанымі паміж тапонімамі і антрапонімамі, тапонімамі і наменклатурай. Адтапанімічныя найменні даследаваліся беларускімі навукоўцамі з пункту гледжання іх фармавання і развіцця ў дыяхранічным аспекце, даваўся таксама сінхранічны зрэз тапаніміі з улікам рэгіянальнай спецыфікі. Як паказвае аналіз літаратуры па дадзенай праблеме, пераважна выяўляюцца і апісваюцца сучасныя тапонімы асобных тэрыторый (Гомельшчыны (Н.А.Багамольнікава), Міншчыны, Заходняга Палесся (Т.М. Аліхверчык), Віцебшчыны (Генкін У.М.)), значна менш даследаваны тапонімы Гродзеншчыны; адтапанімічныя дэрываты толькі закранаюцца ў асобных працах. Спробу выявіць у старажытнабеларускіх тэкстах справавага стылю анамастычныя адзінкі і прааналізаваць іх структурныя асаблівасці, дэрывацыйныя здольнасці і парадыгматычныя сувязі зрабіла З.У. Шведава ў дысертацыйным даследаванні “Адамамастычнае словаўтварэнне ў мове старабеларускіх актаў XVI–XVIII стст.” (Гомель, 2003). Паколькі асноўнай крыніцай даследавання паслужылі помнікі старажытнабеларускай спра-

вавай пісьменнасці, апублікаваныя ў серыі “Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею”, то матэрыял працы ўключае адзінкі, зафіксаваныя ў тэкстах, створаных на розных тэрыторыях Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку і Гродзеншчыны.

Адтапанімічныя найменні Гродзеншчыны савецкага перыяду фіксуюцца ў слоўніку Я.Н.Рапановіча [Рапановіч 1982], спарадычна падаюцца ў даследаваннях па тапаніміцы. У апошнія гады з’явілася шмат артыкулаў лексікаграфічнага характару, у якіх падаюцца тапонімы і мікратапонімы асобных тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак, вёсак гродзенскага рэгіёну [*Філалагічнае краязнаўства Гродзеншчыны (матэрыялы і даследаванні)* 2015; *Філалагічнае краязнаўства Гродзеншчыны (матэрыялы і даследаванні)*]: зб. навук. арт. (да 110-годдзя з дня нараджэння Т. Ф. Сцяшковіч) 2014], аднак навуковых прац, прысвечаных выяўленню, сістэматызацыі і ўсебаковаму аналізу найменняў гэтай групы, няма.

Можна пагадзіцца з Н.А.Багамольнікавай, якая, прааналізаваўшы іерархічную будову анамастычнай лексікі, парадыгматычныя сувязі тапонімаў, прасачыўшы ступень распрацоўкі дадзенай тэмы, падкрэслівае, што сістэмныя адносіны паміж онімамі розных відаў вывучаны недастаткова. [Багамольнікава 2006, 3] На наш погляд, неабходнасць сістэмнага апісання старажытнабеларускай і сучаснай беларускай тапаніміі відавочная.

Даследаванне адтапанімічных дэрыватаў старажытнабеларускага перыяду мы лічым неабходным, таму што сучасны стан ад’ектонімаў з’яўляецца вынікам іх гістарычнага развіцця, па гэтай прычыне не заўсёды сінхранічнае даследаванне дае магчымасць дакладна патлумачыць асаблівасці функцыянавання гэтых адзінак. Гістарычны аспект важны пры вызначэнні тыпаў, словаўтваральных мадэлей ад’ектонімаў, іх паходжання, асаблівасцей функцыянавання, словаўтваральнай актыўнасці і інш.

Як паказвае прааналізаваны матэрыял, у розныя перыяды развіцця беларускай літаратурнай мовы адтапанімічныя дэрываты выконваюць розныя функцыі. Ва ўсе часы адтапанімічныя найменні ўваходзяць у парадыгму айконімаў (ад’ектонімы і катайконімы), антрапонімаў (прозвішчы і мянушкі), гідронімаў (лімнонімы, патамонімы, мікрагідронімы), а таксама адлюстроўваюцца ў назвах тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак і пад. Аднак функцыянаванне онімаў у розныя часы мае сваю спецыфіку. У старажытнабеларускі перыяд адтапанімічныя дэрываты шырока падаюцца ў састаўных найменнях, што канкрэтызуюць назвы пасад, тэрытарыяльна-адміністрацыйныя адзінкі,

меры вагі, даўжыні і інш. У параўнанні з сучаснай беларускай літаратурнай мовай адтапанімічныя найменні, як сведчаць юрыдычна-справавыя пісьмовыя тэксты XVI–XVII ст., выкарыстоўваюцца значна часцей у афіцыйнай сферы і, галоўнае, маюць статус нарматыўных (наколькі мы можам гаварыць пра норму ў перыяд данацыянальнага развіцця літаратурнай мовы). У сучаснай беларускай мове, акрамя названых сфер функцыянавання, адтапанімічныя дэрываты з’яўляюцца састаўной часткай наменклатуры гродзенскага рэгіёну: назваў газет (“Гродзенская праўда”), магазінаў (“Ашмянскі”, “Ваўкавыскі”), (“Гродзенскія прысмакі”), гатункаў розных вырабаў: сыру (“Шчучынскі малады”, “Бераставіцкі”), каўбасы (“Ваўкавыская люкс”) і інш., шырока выкарыстоўваюцца ў размоўным стылі.

Па нашых назіраннях, багаты матэрыял для даследавання асаблівасцей фармавання ад’ектонімаў даюць старажытнабеларускія юрыдычна-справавыя дакументы, летапісы, пазней – публіцыстычныя і мастацкія творы перыяду новай беларускай літаратурнай мовы. Тэксты, створаныя на тэрыторыі Гродзеншчыны ў XVI–XX ст., дазваляюць: 1) выявіць анамастычны матэрыял, пашыраны ў жывой гутарковай мове, прасачыць сістэмныя (сінтагматычныя, парадыгматычныя, дэрывацыйныя) сувязі паміж онімамі розных відаў; 2) вызначыць асноўныя фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя асаблівасці беларускай мовы ў розных перыяды яе развіцця, што праяўляюцца ў анамастыцы; 3) параўнаць агульнапашыраныя на ўсёй беларускай тэрыторыі рысы і мясцовыя, характэрныя пісьмовай мове Гродзеншчыны; 4) прасачыць спецыфіку выкарыстання аўтарамі пазычанняў з розных моў (з польскай, лацінскай, нямецкай і інш.).

Паколькі ў старажытнабеларускі перыяд больш поўна асаблівасці жывой гутарковай мовы адлюстраваліся ў юрыдычна-справавых пісьмовых помніках, таму пры аналізе тэкстаў дадзенага стылю мы часцей звяртаемся да скаргаў, заяў, рашэнняў судаў і іншых справавых дакументаў Гродзеншчыны (гродскіх кніг), дакументаў Літоўскай метрыкі, што датычацца гродзенскіх зямель, створаных пры двары вялікіх князёў літоўскіх і польскіх каралёў, што пазней увайшлі ў “Акты, издаваемые Виленскою комиссією для Разбора древних актов” [*Акты, издаваемые Виленскою комиссією* 1894] і іншыя зборы. Яны дапамагаюць прасачыць асноўныя тэндэнцыі развіцця жывой гутарковай мовы, змены ў сістэме дэрывацыйных сродкаў, таму што справаводчыя запісы гарадскіх, земскіх, замкавых і копных судаў, інвентары замкаў, маэнткаў, уводныя і завяшчальныя акты, межавыя, падаравальныя, міравыя граматы, купчыя, укладанні, рэвізіі і інш. пашпартызаваныя

ў часе і прасторы, шырока адлюстроўваюць онімную і выпорную ад яе лексіку. Тут зафіксаваны шматлікія тапонімы Гродзеншчыны: назвы вёсак (айконімы) (*село волости Индурское Рогачи, у волости Квасовской сельцо Ходоровичи*), гарадоў (урбонімы), іншых паселішчаў (*двор Чешчевичи, именье Ейсимонты-Пашевичи*), мікратапонімы (*прозывается Зубриковщину* (волоку), *Устуденка* (сенажаць), *подъ Марьковскимъ перевозомъ*), гідронімы (*Веретя, надъ Немномъ, за рекою Свислочью, над рекою Соколдею, надъ Глушицою*).

У юрыдычна-справавых тэкстах адлюстроўваюцца назвы адміністрацыйных адзінак, замкаў, зямель, маёнткаў і інш., у складзе якіх ёсць адтапанімічныя прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса -ск-. Сярод шматлікіх ад'ектонімаў, што спалучаюцца з несабовымі назоўнікамі, можна вылучыць пэўныя групы [Шведава 2001]. У залежнасці ад характару ўтваральнай асновы можна арозніваць: 1) адайканімічныя дэрываты: *войтовство Байковское, войтовство Гуменицкое, поветъ Троцкий, волости Индурское, именье Индурское, везенья Индурского, у волости Квасовской, именье Гнойницкое, местечко Жыровицкое, дворъ господарский Луненский, ыменью моему Головачовскомъ, церкви Иезерское, именья Олексицкого, Озерицкой границы, грунтъ Озерицкий, лесничество Перстунское и Новодворское, заросли Чещевлянские, грунтъ Озерицкий, кгрунтовъ Сухосельскихъ, грунтъ Грандыцкий, церковь Бальскую, съ книгъ месткихъ Крынскихъ, на имену Ейсимонтовскомъ, при костеле Одельскимъ, Вертилишская дорога*; 2) адурбанімічныя назвы: *повіту Слонимского, къ замку нашему Слонимскому, повіту Городенского, места Городенского, въ повете Новъгородскомъ, повіту Лицкого, воеводства Новгородского*; 3) адзінкі, матываваныя айконімамі і гідронімамі (нешматлікія): *именья Свислоцкого (на реце Свислочи, дворе Свислочи, именья Свислочи), Котранская церковь (Котранский ключъ, река Котра)*. Ад'ектонімы пералічаных груп, уваходзячы ў састаўныя назвы, выяўляюць розную здольнасць да спалучэння з апелятывамі.

Адайканімічныя дэрываты спалучаюцца з апелятывамі *войтовство, волость*, утвараючы назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, цэнтрам якіх з'яўляецца айконім; назвы, у складзе якіх ёсць апелятывы *именье, везенье, фольварокъ, дворець, замокъ, дворъ, ма-настыръ, церковь, костель*, абазначаюць месцазнаходжанне аб'екта; размяшчэнне побач з вёскай ці напрамак у яе бок паказваюць дэндронімы, гадонімы; прыналежнасць абазначаюць назвы, у складзе якіх ёсць зямельных угоддзяў (*грунтъ, нива, земля* і пад.); назвы юрыдычна-справавых кніг.

Дэрываты ад назвы горада спалучаюцца з рознымі апелятывамі, пераважаюць назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (*павет, староство, воеводство*), розных тыпаў населеных пунктаў (*дворець, замак, место*), прыродных аб'ектаў (*пуцци Городенское*), назвы збораў дакументаў (*книги земские городенские*), органаў улады (*урад городенский*), суполак (*жидове всего збору Городенского*) і інш. Мы звярнулі ўвагу таксама на назвы аб'ёму, у складзе якіх ёсць ад'ектонімы: *чотырнадцать бочокъ жита меры Городенское* і пад.

Толькі нешматлікія састаўныя адтапанімічныя найменні, матывацыю якіх можна звязаць з ракой, фіксуюцца ў гродзенскіх юрыдычна-справавых тэкстах старажытнабеларускага перыяду.

Для старажытнабеларускіх юрыдычна-справавых тэкстаў характэрна выкарыстанне назваў людзей па сацыяльным становішчы, роду заняткаў, пасадзе, у складзе якіх адзначаюцца вытворныя ад населеных пунктаў, што канкрэтызуюць “лакальнасць” пасады, а таксама катайконімы, што абазначаюць людзей па месцы жыхарства. Састаўныя адзінкі са значэннем пасады, роду заняткаў былі пашыраныя і на Гродзеншчыне: *наместникъ Слонимский, и врядникъ Девятковский, подстаростий Слонимский, войтъ Любиский, старосты Крынского и Квасовского, попъ Новодворскій, наместникъ Новодворскій, державцы Менского и Волковийского, судей земскихъ Городенскихъ, врядникъ Девятковский, державцы Волковийского, землянинъ Городенский, хоружій Городенский, наместнику Индурскому, судья Городенский, державце Кгерановскому, архимандрыта городенского, подпробоца Ейсимонтовского*. Простыя катайконімы падаюцца досыць рэдка: *люди Чацане*.

Узаема сувязь катайконімаў і тапонімаў прасочваецца ў наяўнасці агульных прыкмет паміж імі (у будове, семантыцы, функцыянаванні). [Шведава 2002, 47] Выразна праяўляецца залежнасць прозвішчаў ад айконімаў: *Мосалыны – князь Мосальский, Малыцына – Якубъ Малыцынскій, Эйсимонтъ – на имену Ейсимонтах Пашевичах*).

Варта адзначыць, што ў тэкстах, напісаных на тэрыторыі Гродзеншчыны ў старажытнабеларускі перыяд, адлюстроўваюцца агульнапашыраныя фанетычныя асаблівасці, якія можна вызначыць у тапонімах і адтапанімічных дэрыватах: зацвярдзенне шыпячых (*фольварок Чашыцкі, до монастыра Коложынского, люди Тальвошовские, Олексичы, местечко Жыровіцкое*), зацвярдзенне этымалагічна мяккага [p'] (*съ книгъ месткихъ Крынскихъ, Стрыевское пуцци*), цеканне (*Коричинский приходъ*) і інш. Пашыраецца фанетычны прынцып напісання

(*повету Лицкога, именья Олексицкога*). Аднак ступень перадачы фанетычных беларускіх асаблівасцей у тапонімах значна меншая, чым у апелятывах (напрыклад, у апелятывах адлюстроўваюцца рысы, якія рэдка адзначаюцца ў анамастычных адзінках: яканне, якое перадаецца праз напісанне е на месцы юса малога (*светое паметі, петнадцать*), аканне (*дванадцать, манастыра*), зацвярдзенне этымалагічна мяккага [ц'] (*серцомъ, отецъ*), этымалагічна мяккага [в'] (*церковъ (церков)*), захаванне вынікаў другой палаталізацыі ў формах меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў з асновай на г, к, х (*на дорозе, на руке, на нозе*), дзеканне (*владзею*) і інш.).

Для гродзенскіх пісьмовых тэкстаў характэрна варыянтнасць на розных узроўнях: графіка-правапісным (*церкови Іезерское – Езерскую церковъ, Горница – въ Горъницы, Виртильшская дорога – Вертильшский ключъ*), фанетычным (*Городенский – Городеньский, в Новгородку – воеводства Новгородского, у Волексичахъ – Олексицы, Корытки – Корицинский приходъ*). Зафіксаваны розныя стадыі фармавання найменняў (*Гродно – Городня, подъ Городномъ*). Нават у адным і тым тэксце падаюцца варыянты назвы: *Гродно – в Городне, намеснику Городенскому, староства Городеньского* (Прывілей Вялікага князя Літоўскага Аляксандра Гродзенскаму Барысаглебскаму манастыру на валоданне садам на Каложскім пагорку (1500 г), *на именью Ейсимонтовскомъ Ивановцахъ – у Ейсимонтахъ-Ивановцахъ* (Опедфленіе по дѣлу заведенному землянином Гродзенскаго уѣзда Васиціемъ Кулікомъ (...)) (1646 г.). У многіх выпадках, як бачым, захоўваюцца старажытныя формы, што пашырыліся ў папярэднія стагоддзі (*Городня, подъ Городномъ*), аднак у тэкстах 16 ст. ужо сустракаем формы, у якіх адлюстроўваецца ўплыў польскай мовы, абумоўлены заходнеславянскім варыянтам няпоўнагалосся (*Гродно, Вроново*), пашырэнне неўласцівага беларускай мове выбухнога [г] (*Кгерановскому*), лексічныя пазычанні з польскай мовы (*пляць*), тапонімаўтваральныя элементы (*Бердовщизна, Гневинщизна, Мосальщизна, Милошевщизна*) і інш.

Гэтым і цікавыя пісьмовыя помнікі гродзенскага рэгіёну, што ў іх адлюстроўваюць працэсы ўзаемадзеяння старажытнабеларускай літаратурнай мовы з іншымі мовамі, мае месца пазычанне з розных моў, пераважна з польскай мовы, што абумоўлена не толькі агульнымі тэндэнцыямі развіцця літаратурнай мовы таго часу, але і геаграфічным становішчам Гродзеншчыны, цеснымі непасрэднымі кантактамі зыхароў з носьбітамі польскай мовы, развіццём памежных дыялектаў і іншымі прычынамі.

У сучасных беларускіх гаворках катаяконімы выкарыстоўваюцца досыць часта, паралельна існуюць розныя варыянты, сведчаннем чаго з'яўляюцца занатаваны намі катаяконімы, якія часта ўспрымаюцца як калектыўныя мянушкі: *Стараўскія* 'мянушка людзей, якія жывуць у в. Стараўшчына', *Хацькур* 'агульная мянушка жыхароў вёскі Хацькоўцы', *Хацькурка* 'агульная мянушка жыхарак вёскі Хацькоўцы', *Хацькуры* 'агульная мянушка жыхароў вёскі Хацькоўцы', а таксама адзначаныя адтапанімічныя мянушкі асобных сем'яў людзей, што пераехалі з аднаго населенага пункта ў другі, і якіх у новым асяроддзі называюць па месцы ранейшага жыхарства: *Першамайцы*, *Першамайцы* 'мянушка членаў сям'і, якая пераехала ў в. Завадзічы з в. Першамайск', *Шышкоўскія* 'мянушка членаў сям'і, што пераехала з в. Шышкоўцы', *Якубянка* 'мянушка жанчыны родам з в. Якубаўцы' і інш.

Афіцыйныя адтапанімічныя найменні шырока ўжываюцца ў сучасным перыядычным друку, юрыдычна-справавых дакументах, мастацкіх тэкстах, фіксуюцца ў лексікаграфічных працах, а мясцовыя варыянты (В.В. Шур называе іх рэгіянальнымі [Шур 2006, 268]) выкарыстоўваюцца на абмежаванай тэрыторыі, вядомы параўнальна невялікай колькасці людзей, часта толькі ў сумежных населеных пунктах. Звычайна мясцовыя найменні больш даўнія, што адлюстроўваецца ў іх фанетычным, марфалагічным афармленні.

Параўнанне старажытнабеларускіх і сучасных адтапанімічных дэрыватаў дазваляе сцвярджаць, што спосабы іх утварэння, якія склаліся яшчэ ў старажытнабеларускі перыяд, захоўваюцца і сёння. Для старажытнабеларускага перыяду характэрна варыянтнасць на фанетычным узроўні, радзей на словаўтваральным, дзе варыянты 1) адлюстроўваюць традыцыйнае ўсходнеславянскае напісанне, 2) беларускія рысы, 3) уплыў іншых моў, найбольш польскай.

Спалучэнне ў даследаванні дыяхранічнага аналізу з сінхранічным дасць магчымасць прасачыць, як праяўляюцца агульнабеларускія тэндэнцыі фармавання адтапанімічных дэрыватаў у тэкстах, створаных на Гродзеншчыне, і прааналізаваць лакальна спецыфічныя з'явы, адлюстраваныя ў анамастыцы гродзенскага рэгіёну.

Літаратура

- Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссією для Разбора древних актов. Акты Гродненского земскаго суда*, 1894, Вильна, Т. XXI.
- Багамольнікава Н.А., 2006, *Парадыгматычныя сувязі тапонімаў* / Н. А. Багамольнікава, [w:] *Актуальныя вопросы славянскай анамастыкі. Сла-*

- вянская аномастика в ареальном, этимологическом и хронологическом аспектах. III Международная научная конференция «Актуальные вопросы славянской аномастики. Славянская аномастика в ареальном, этимологическом и хронологическом аспектах». 6–7 октября 2006 г. Материалы, отв. ред. Р.М. Козлова, с. 3–8. П.П. Шуба, Минск.
- Рапановіч Я.Н., 1982, *Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці*, рэд.
- Філалагічнае кразнаўства Гродзеншчыны (матэрыялы і даследаванні), 2015, рэдкал.: М.А. Даніловіч (адк. рэд.) [і інш.], вып. 3: зб. навук. арт. вып. 4., Гродна.
- Філалагічнае кразнаўства Гродзеншчыны (матэрыялы і даследаванні): зб. навук. арт. (да 110-годдзя з дня нараджэння Т. Ф. Сцяшковіч), 2014, рэдкал.: М.А. Даніловіч (адк. рэд.) [і інш.], Гродна.
- Шведава З.У., 2001, *Семантычная структура ад’ектонімаў з суфіксам -ск-у актаў XVI–XVII стст.*, “Беларуская лінгвістыка”, вып. 51, с. 42–46.
- Шведава З.У., 2002, *Людзі скідзельскія, слонімцы, случане: спосабы намінацыі ў катаяконіміі старабеларускай мове*, “Роднае слова” 12, с. 47–448.
- Шур В.В., 2006, *Катаяконімы ў народна-дыялектнай мове жыхароў Мазырскага Палесся*, [в:] *Актуальныя пытанні славянскай аномастыкі. Славянская аномастика в ареальном, этимологическом и хронологическом аспектах. III Международная научная конференция «Актуальные вопросы славянской ономастики. Славянская ономастика в ареальном, этимологическом и хронологическом аспектах». 6–7 октября 2006 г. Материалы*, отв. ред. Р.М. Козлова, Гомель, с. 268–271.

OTTOPONIMIC NAMES IN GRODNO LEGAL-BUSINESS TEXTS OF THE OLD BELARUSIAN PERIOD

S U M M A R Y

Ottoponimic names of Grodno region recorded in the business documents of the old Belarusian period are investigated in this article. The main attention is paid to ottoponimic adjectives included in the names of administrative-territorial units, settlements of various types, natural objects, governmental institutions, names of people by place of residence, etc.

Depending on the nature of the derivative bases, some groups of ottoponimic names are distinguished: otoykonimic, oturbonimic, otgidronimic derivatives; these groups are analyzed according to their ability to be combined with different appellatives. Authentic Belarusian phonetic features reflected in the names are revealed and special attention is drawn to the influence of the Polish language on the formation of the toponymic space in Grodno region. The reasons for variability of the onims on the spelling and phonetic levels are discussed, and the interconnection between names and kataykonims is traced.